चतुर्थः पाठः 4

Lesson – 4

प्रतिमागृहम्

अयं पाठ्यभागः `प्रतिमानाटकम्' इति ग्रन्थात् स्वीकृतः । अस्य रचयिता भासः। अस्मिन् नाटके सप्त अङ्काः सन्ति । अत्र रामायणस्य आद्यानां त्रयाणां काण्डानां कथा वर्णिता । अस्मिन् पाठ्यभागे भरतस्य प्रतिमागृहप्रवेशनविषयः वर्णितः अस्ति । अनेन प्राचीनानां राज्ञां पाषाणमयप्रतिमूर्तीनां संग्रहालयप्रथायाः प्रमाणं ज्ञायते।

भरतः – (किञ्चिद् गत्वावलोक्य) कस्य नु खलु दैवतस्य स्थानं भविष्यति । नेह किञ्चित् प्रहरणं ध्वजो वा बहिश्चिह्नं दृश्यते । भवतु, प्रविश्य ज्ञास्ये । (प्रविश्यावलोक्य) अहो! क्रियामाधुर्यं पाषाणानाम् । अहो भावगतिराकृतीनाम् । दैवतोद्दिष्टानामपि मानुषविश्वासं तासां प्रतिमानाम् । किन्नु खलु चतुर्दैवतोऽयं स्तोमः। अथवा यानि तानि भवन्तु । अस्ति तावन्मे मनसि प्रहर्षः ।

Unit 4.indd 23 06-06-2018 12:39:20

कामं दैवतमित्येव युक्तं नमयितुं शिरः ।
वार्षलस्तु प्रणामः स्यादमन्त्रार्चितदैवतः ।। (प्रविश्य)

देवकुलिकः – भोः, नैत्यकावसाने प्राणिधर्ममनुतिष्ठति मयि को नु खल्वयमासां प्रतिमानां अल्पान्तराकृतिरिव प्रतिमागृहं प्रविष्टः । भवतु, प्रविश्य ज्ञास्ये ।

(प्रविशति ।)

भरतः – नमोऽस्तु ।

देवकुलिकः – न खलु न खलु प्रणामः कार्यः ।

भरतः – मा तावद् भोः ।
वक्तव्यं किञ्चिदस्मासु विशिष्टः प्रतिपाल्यते ।
किं कृतः प्रविषेधोऽयं नियमप्रभविष्णुता ।।

देवकुलिकः – न खल्वेतैः कारणैः प्रतिषेधयामि भवन्तम् । किन्तु दैवतशङ्कया प्रणामं परिहरामि । क्षत्रिया ह्यत्र भवन्तः ।

भरतः – एवम् । क्षत्रिया ह्यत्र भवन्तः ! अथ के नामात्रभवन्तः?

देवकुलिकः – इक्ष्वाकवः ।

भरतः – (सहर्षम्) इक्ष्वाकव इति । एते तेऽयोध्याभर्तारः ।

एते ते दैवतानामसुरपुरवधे गच्छन्त्यभिसरीं
एते ते शक्रलोके सपुरजनपदा यान्ति स्वसुकृतैः ।
एते ते प्राप्नुवन्तः स्वभुजबलजितां कृत्स्नां वसुमतीं
एते ते मृत्युना ये चिरमनवसिताश्छन्दं मृगयता ।।
भोः, यदृच्छया खलु मया महत् फलमासादितम्। अभिधीयतां कस्तावत् अत्रभवान् ।

देवकुलिकः – अयं खलु तावत् सन्निहितसर्वरत्नस्य विश्वजितो यज्ञस्य प्रवर्तयिता प्रज्वलितधर्मप्रदीपो दिलीपः ।

भरतः – नमोऽस्तु धर्मपरायणाय । अभिधीयतां कस्तावत् अत्रभवान् ।

देवकुलिकः – अयं खलु तावत् संवेशनोत्थापनयोः अनेकसज्जनसहस्रप्रयुक्तपुण्याहशब्दरवो रघुः ।

भरतः – अहो बलवान् मृत्युरेतामपि रक्षामतिक्रान्तः ।
नमोऽस्तु सज्जनावेदितराज्यफलाय । अभिधीयतां कस्तावत् अत्रभवान् ।

Unit 4.indd 24 06-06-2018 12:39:20

देवकुलिकः – अयं खलु तावत् प्रियावियोगनिर्वेदपरित्यक्तराज्यभारः नित्यावभृथप्रशान्तरजा अजः ।

भरतः – नमोऽस्तु श्लाघनीयपश्चात्तापाय । (दशरथप्रतिमाम् अवलोकयन् पर्याकुलो भूत्वा)
भोः, बहुमानव्याक्षिप्तेन मनसा सुव्यक्तं नावधारितम् । अभिधीयतां कस्तावत् अत्रभवान् ।

देवकुलिकः – अयं दिलीपः।
भरतः – पितृपितामहो महाराजस्य । ततस्ततः ।
देवकुलिकः – अत्रभवान् रघुः ।
भरतः – पितामहो महाराजस्य । ततस्ततः ।
देवकुलिकः – अत्रभवान् अजः ।
भरतः – पिता तातस्य । किमिति किमिति ।
देवकुलिकः – अयं दिलीपः, अयं रघुः, अयम् अजः ।
भरतः – भवन्तं किञ्चित् पृच्छामि । धरमाणानामपि प्रतिमाः स्थाप्यन्ते ?
देवकुलिकः – न खलु, अतिक्रान्तानामेव ।
भरतः – तेन ह्यापृच्छे भवन्तम् ।
देवकुलिकः – तिष्ठ ।
येन प्राणाश्च राज्यं च स्त्रीशुल्कार्थे विसर्जिताः ।
इमां दशरथस्य त्वं प्रतिमां किं न पृच्छसे ।।

भरतः – हा तात! (मूर्च्छितः पतति । पुनः प्रत्यागत्य)
हृदय भव सकामं यत्कृते शङ्कसे त्वं,
शृणु पितृनिधनं तद् गच्छ धैर्यं च तावत् ।
स्पृशति तु यदि पापो मामयं शुल्कशब्दः,
त्वथ च भवति सत्यं तत्र देहो विशोध्यः ।।
देवकुलिकः – आर्येति इक्ष्वाकुकुलालापः खल्वयम् । कश्चित् कैकेयीपुत्रो भरतो भवान् ननु।
भरतः – दशरथपुत्रो भरतोऽस्मि, न कैकेय्याः ।
देवकुलिकः – तेन ह्यापृच्छे भवन्तम् ।
भरतः – तिष्ठ, शेषमभिधीयताम् ।
देवकुलिकः – का गतिः । श्रूयताम् । उपरतस्तत्रभवान् दशरथः । सीतालक्ष्मणसहायस्य रामस्य वनगमनप्रयोजनं न जाने ।
भरतः – कथं कथम्, आर्योऽपि वनं गतः ?
(द्विगुणं मोहमुपागतः ।)

Unit 4.indd 25 06-06-2018 12:39:20

देवकुलिकः – कुमार, समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

भरतः – (समाश्वस्य)

अयोध्यामटवीभूतां पित्रा भ्रात्रा च वर्जिताम् ।
पिपासार्तोऽनुधावामि, क्षीणतोयां नदीमिव ।।

अभ्यासः

I. कठिनशब्दार्थः-

1. ध्वजः – flag
2. पाषाणानाम् – of stones
3. आकृतीनाम् – of forms
4. प्रतिमानाम् – of statues
5. शिरः – head
6. गृहम् – home
7. प्रविष्टः – entered
8. प्रतिषेधः – refused
9. शङ्का – doubt
10. भर्तारः – leaders
11. शक्रः – lord indra
12. जनपदः – territory
13. कृत्स्ना – entire
14. वसुमती – earth
15. यज्ञः – sacrifice
16. प्रदीपः – lamp
17. सहस्रम् – thousand
18. मृत्युः, निधनम् – death
19. पितृपितामहः– great grand father
20. पितामहः – grand father
21. भ्राता – brother
22. पिपासा – thirsty

II. अधो लिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरं दीयताम्-

1. प्रतिमानाटकस्य कर्ता कः?
2. भरतः कुत्र प्रविशति ?
3. भरतः प्रतिमागृहे किं पश्यति?
4. अयोध्याभर्तॄणां महत्वं किम् ?
5. देवकुलिकः दिलीपं कथं वर्णयति स्म ?

Unit 4.indd 26 06-06-2018 12:39:21

6. देवकुलिकः रघुं कथम् अवर्णयत् ?

7. प्रतिमागृहे केषां प्रतिमाः स्थाप्यन्ते ?

8. दशरथस्य मृत्यं ज्ञात्वा भरतः किं करोति ?

9. “क्षीणतोयां नदीमिव” – विशदयत।

III. सविस्तरम् उत्तरं लिखत-

1. भरत-देवकुलिकयोः सम्भाषणं यथाग्रन्थं लिखत।

पाठ्यप्रश्नातिरिक्ताः ज्ञातव्यविषयाः

महाकविः भासः कश्चित् महान् संस्कृतनाटककारः। भासस्य त्रयोदशनाटकानि उपलभ्यन्ते। भासनाटकचक्रम् इति तत्कृतनाटकानां नाम व्यवह्रियते।

तानि –

1. स्वप्नवासवदत्तम्
2. प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्
3. ऊरुभङ्गम्
4. दूतवाक्यम्
5. पञ्चरात्रम्
6. बालचरितम्
7. दूतघटोत्कचम्
8. मध्यमव्यायोगः
9. प्रतिमानाटकम्
10. अभिषेकनाटकम्
11. अविमारकम्
12. चारुदत्तम्
13. कर्णभारम्

तेषु प्रतिज्ञायौगन्धरायणस्वप्नवासवदत्ताऽविमारकाणि त्रीणि बृहत्कथा आधारितानि। प्रतिमानाटकाभिषेकश्चेति द्वे रामायणमूले। मध्यमव्यायोगपञ्चरात्रदूतघटोत्कचकर्णभारोरुभङ्ग-दूतवाक्यानि षट् महाभारताश्रयाणि। बालचरितं भागवताश्रयम्। चारुदत्तं च कल्पितकथमिति विवेकः।

Unit 4.indd 27 06-06-2018 12:39:21

Weblinks :

1. https://sa.in.wikipedia.org/wiki/Pratimanatakam
2. https://sa.in.wikipedia.org/wiki/भासः

प्रतिमानाटकम् –

अङ्कसप्तकमिह । रामायणकथाधारेण एतत् प्रतिमानाटकं रचितमस्ति । कविः रामायणस्य कथा किञ्चित् व्यत्यस्य कथावितानं तनोति । अस्य कवेः काले रामायणस्य सर्वाण्यपि पात्राणि आदर्शप्रायाणि आसन् इति अस्मात् ग्रन्थात् अवगन्तुं शक्यते । यतः स्वस्य नाटके सर्वाणि पात्राणि गुणवन्ति दोषरहितानि च चित्रितानि भासेन ।

अस्मिन् नाटके कैकेयी अपि गुणवतीति प्रतिपादयितुम् अनेन प्रयत्नः कृतः दृश्यते । यतः षष्ठेऽङ्के भरतः सुमन्त्रमुखात् रामस्य वनगमनरहस्यं जानाति । तेन च खिन्नमानसः स्वमाता दोषरहितेति विदित्वा मातुः कैकेय्याः क्षमां याचते ।

अस्य 'प्रतिमानाटकम्' इति नामकरणे हेतुः तृतीयोऽङ्कः । अत्रस्थं प्रतिमादृश्यं कवेः प्रतिभायाः साक्षीभवति । अस्मिन्नङ्के विद्यमाना नाटकीयता अत्यन्तं हृद्यङ्गमा वर्तते । कोमलहृदयी भरतः पितरं दशरथं द्रष्टुकामः अयोध्यामागच्छत् । अयोध्यायां दशरथस्य मरणोदन्तः तस्य हृदयविद्रावकम् अभवत्।

वाल्मीकिरामायणे कैकेयी एव भरताय दशरथस्य मरणवार्तां विवृणोति । किन्तु अत्र तं प्रसङ्गं व्यत्यस्य, भरतः एतां दुष्किंवदन्तीं मन्दं मन्दं यथा जानीयात् तथा कविः प्रतिमागृहस्य कल्पनां योजयति । यस्मिन् प्रतिमागृहे सूर्यवंशस्य अतीतानां राज्ञां प्रतिमाः स्थापिताः आसन्, ताः भरतः ऐदम्प्राथम्येन पश्यन्ति ।

तत्र दिलीपः, अजः, रघुः, तदनन्तरं दशरथः एवं क्रमेण प्रतिमाः विन्यस्ताः आसन् । तत्र अतीतानामेव प्रतिमाः स्थापिता इति देवकुलिकात् ज्ञात्वा भरतः मूर्च्छाक्रान्तः भवति। एवं पितुः मरणं मृतानां प्रतिमादर्शनेन प्रतिमितं भवति भरतस्य मनसि । एतेन नाम सार्थकं भवति ।

Unit 4.indd 28 06-06-2018 12:39:21

व्याकरण–अभ्यासः - 2

(ii) अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दाः

आकारान्तः स्त्रीलिङ्गः "लता" शब्दः

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	लता	लते	लताः
द्वितीया	लताम्	लते	लताः
तृतीया	लतया	लताभ्याम्	लताभिः
चतुर्थी	लतायै	लताभ्याम्	लताभ्यः
पञ्चमी	लतायाः	लताभ्याम्	लताभ्यः
षष्ठी	लतायाः	लतयोः	लतानाम्
सप्तमी	लतायाम्	लतयोः	लतासु
सम्बोधन-प्रथमा	हे लते !	हे लते !	हे लताः !

इकारान्तः स्त्रीलिङ्गः "मति" शब्दः

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	मतिः	मती	मतयः
द्वितीया	मतिम्	मती	मतीः
तृतीया	मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः
चतुर्थी	मत्यै, मतये	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
पञ्चमी	मत्याः, मतेः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
षष्ठी	मत्याः, मतेः	मत्योः	मतीनाम्
सप्तमी	मत्याम्, मतौ	मत्योः	मतिषु
सम्बोधन-प्रथमा	हे मते !	हे मती !	हे मतयः !

उकारान्तः स्त्रीलिङ्गः "धेनु" शब्दः

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	धेनुः	धेनू	धेनवः
द्वितीया	धेनुं	धेनू	धेनूः
तृतीया	धेन्वा	धेनुभ्यां	धेनुभिः
चतुर्थी	धेन्वै, धेनवे	धेनुभ्यां	धेनुभ्यः
पञ्चमी	धेन्वाः, धेनोः	धेनुभ्यां	धेनुभ्यः
षष्ठी	धेन्वाः, धेनोः	धेन्वोः	धेनूनाम्
सप्तमी	धेन्वाम्, धेनौ	धेन्वोः	धेनुषु
सम्बोधन-प्रथमा	हे धेनो !	हे धेनू !	हे धेनवः !

ऋकारान्तः स्त्रीलिङ्गः मातृ शब्दः

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	माता	मातरौ	मातरः
द्वितीया	मातरं	मातरौ	मातॄः
तृतीया	मात्रा	मातृभ्यां	मातृभिः
चतुर्थी	मात्रे	मातृभ्यां	मातृभ्यः
पञ्चमी	मातुः	मातृभ्यां	मातृभ्यः
षष्ठी	मातुः	मात्रोः	मातॄणाम्
सप्तमी	मातरि	मात्रोः	मातृषु
सम्बोधन-प्रथमा	हे मातः !	हे मातरौ !	हे मातरः !

Unit 4.indd 30 06-06-2018 12:39:21

(ii) धातुः – परस्मैपदी - लङ् (Past Tense)

वद् – to speak

पुरुषः (Person)	एकवचनम् (Singular)	द्विवचनम् (Dual)	बहुवचनम् (Plural)
प्रथमपुरुषः (I Person)	अवदत्	अवदताम्	अवदन्
मध्यमपुरुषः (II Person)	अवदः	अवदतम्	अवदत
उत्तमपुरुषः (III Person)	अवदम्	अवदाव	अवदाम

भव् – to be

पुरुषः (Person)	एकवचनम् (Singular)	द्विवचनम् (Dual)	बहुवचनम् (Plural)
प्रथमपुरुषः (I Person)	अभवत्	अभवताम्	अभवन्
मध्यमपुरुषः (II Person)	अभवः	अभवतम्	अभवत
उत्तमपुरुषः (III Person)	अभवम्	अभवाव	अभवाम

पठ् – to read

पुरुषः (Person)	एकवचनम् (Singular)	द्विवचनम् (Dual)	बहुवचनम् (Plural)
प्रथमपुरुषः (I Person)	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
मध्यमपुरुषः (II Person)	अपठः	अपठतम्	अपठत
उत्तमपुरुषः (III Person)	अपठम्	अपठाव	अपठाम

Unit 4.indd 31 06-06-2018 12:39:21

अनुच्छेदलेखनम् – 2
(Comprehension – 2)

एकदा विस्मिताः मुनयः वसिष्ठम् अब्रुवन्। 'भगवन् कः अयं पुरुषः? किम् आनीतं पात्रे ?' इति। सः प्रणिधानेन ज्ञात्वा एवं प्राह- अस्ति रावणः नाम राक्षसः । सः देवान् पीडयामास । ते च क्षीरसमुद्रं गत्वा श्रियः पतिं शरणम् अगच्छन् । सः तान् एवम् अवादीत्– 'अहम् अयोध्यायां दशरथस्य पुत्रः भूत्वा रावणं हनिष्यामि। यूयं च वानराः भूत्वा मम साहाय्यम् आचरत' इति। ते तु तथा इति प्रत्यगच्छन् । अथ भगवान् किङ्करम् आहूय आदिदेश –'पायसम् एतत् दशरथाय अर्पय' इति। सः अयं भगवता अनुप्रविष्टं पायसम् आजहार" इति ।

प्रश्नाः -

1. विस्मिताः मुनयः कम् अब्रुवन्?
2. रावणः कान् पीडयामास?
3. देवाः क्षीरसमुद्रं गत्वा कं शरणम् अगच्छन्?
4. 'यूयं वानराः भूत्वा साहाय्यम् आचरत' इति केन उक्तम्?
5. भगवान् किङ्करं पायसं कस्मै अर्पयितुम् आदिदेश?

अनुवादः – 2
(Translation – 2)

कस्यचित् वृक्षस्य शाखायां काकदम्पती सुखं न्यवसताम्। तस्यैव तरोः कोटरे वसन् कोऽपि सर्पः तयोः अण्डानि असकृत् अभक्षयत्। अनेन, ते नितान्तं विषण्णौ बभूवतुः। एकदा गर्भवती वायसी वायसम् अभणत् -"प्रिय! आवयोः शत्रोः उरगस्य मारणोपायं चिन्तय" इति। कदाचित् राज्ञी तडागस्य तीरे स्वाभरणानि निधाय स्नानम् अकरोत्। वायसः सहसा राज्ञ्याः अनर्घं हारं चञ्च्वा गृहीत्वा, भुजङ्गस्य कोटरे अक्षिपत्। एतद्वीक्ष्य केचन राजभटाः, भुजगस्य कोटरं प्राप्य, तं निहत्य आभरणं राजमहिष्यै अर्पयामासुः। वायसी स्वभर्तुः सामर्थ्यं भृशं ननन्द। ततः प्रभृति ते प्रियदम्पती सानन्दम् अवसताम्।

Unit 4.indd 32 06-06-2018 12:39:21